

О. Є. Гомотюк

(м. Тернопіль)

У статті проведено аналіз становлення наукових історичних знань про український народ наприкінці XIX – початку XX ст. Автором виокремлено основні етапи цього процесу, визначено характерні риси та ключові постаті університетських центрів, наукових товариств, які відіграли головну роль у позиціонуванні історії України у науково-освітньому просторі.

Історія українського народу в освітньо-науковому просторі другої половини XIX – початку XX ст.

Becoming of scientific historical knowledge's about the Ukrainian people at the end of XIX – to beginning of XX century is analysed in the article. The basic stages of this process is select by author, certainly the personal touches and key figures of university centres', scientific societies which played a leading role in keeping of history of Ukraine in to scientifically educational space.

History of the Ukrainian people in to educationally and scientific space of the second half XIX – to beginning of XX century

Нормативній навчальній дисципліні «Історія України» сьогодні належить помітне місце в системі освіти, оскільки інтелектуальний потенціал людини визначається не лише глибокими знаннями, але й громадянськими та національно-патріотичними якостями. В умовах проголошення незалежності змінилися концептуальні підходи до викладання «Історії України», адже це основа національної свідомості, складова культури людини та суспільства, показник державотворчого мислення. Утвердження демократичної незалежної держави, її інтеграції у світове співтовариство, відновлення національних традицій, повернення замовчуваних імен духовних світочів українського народу, слугує розвитку національної історичної науки. Здається, увійшов в далеке минуле час, коли дисципліна «Історія України»

«стартувала» у хронологічному вимірі із ХУІІ ст. На наш погляд, цікавим є осмислення процесу становлення наукових засад української історичної думки, з'ясуванні її витоків, провідних тенденцій, визначення внеску окремих інституцій та постатей з метою розуміння сучасних векторів розвитку та окреслення перспектив. Тривогу викликає гуманітарний розвиток України, що потребує кардинальних змін, оскільки його сучасний стан не відповідає викликам сьогодення. Безперечно, одну із ключових ролей має відігравати «Історія України» як навчальний курс та наука. Саме це актуалізує обрану проблематику.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні процесу становлення наукових знань про історію українського народу в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в аналізі з цієї точки зору діяльності наукових осередків і провідних науковців, ролі їхніх інтелектуальних надбань у позиціонування «Історії України».

Об'єктом розвідки є діяльність наукових осередків і провідних учених означеного періоду, наукові та науково-популярні праці з історії українського народу. Предметом дослідження є процес визрівання, становлення наукових знань про Україну та українців у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення історії України, перетворення історичних знань у науку почалося у ХІХ ст. Проблеми культурного розвитку українців були достатньо актуальними у цьому столітті, бо не маючи власної держави, культурне будівництво, розвиток науки, науково-освітньої інфраструктури слугували позиціонуванню політичних питань. Науку на рідній мові М. Грушевський вважав запорукою існування нації. У свій час І. Франко наголошував, що «ми мусимо навчитися чути себе українцями, поперед усього пізнати ту свою Україну, ... щоб ми розуміли всі прояви її життя...» [1, с. 443]. Для розвитку наукової історії України в цей час найбільше зробили Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський. У перші десятиліття ХХ ст. вивчення історії України

продовжили М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, Д. Яворницький, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші.

Постання науково-освітніх інституцій, зокрема університетів, нехай і в умовах імперського тиску Росії чи Австрії, із завданнями далеко не на користь українцям, було вагомим кроком для розвитку історії українського народу. Цьому сприяли також численні наукові товариства, які виникли протягом 70-90-х років: історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові та ін.

Розвиток історичної науки в Україні був пов'язаний з університетами, тут з'явилися перші українські наукові школи. Університетським вченим доводилось утримувати баланс між тиском із-зовні та власними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами. Попри все, як свідчать історія розвитку університетської спільноти, тут завжди плекалася сила розкріпачення від страху перед будь-якою владою, авторитаризмом, бюрократизмом, по мірі можливості університет формував духовну свободу людини з творчим мисленням і широким світоглядом. Так було і в Київському університеті, і Харківському та ін. Завдяки праці університетських учених М. Максимовича, М. Костомарова, В. Іконникова, В. Антоновича та інших українська історична думка отримувала наукове підґрунтя. Друга половина ХІХ ст. дала змогу наростити потенціал у розвитку наукових досліджень, розширити тематику, опублікувати і використати нові історичні джерела. Про зростання університетської активності у Києві свідчило видання з вересня 1861 р. щомісячника «Университетских известий», де поміщались наукові праці викладачів. Понад 40 років головним редактором «Университетских известий» був В. Іконников [2]. У другій половині ХІХ ст. з'являються такі праці М. Дашкевича (1852–1908): «Князювання Данила Галицького по руських та іноземних джерелах» (1873), «Переговори пап з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицтвом» (1884), «Боротьба культур і народностей в литовсько-руській державі в період

династичної унії Литви з Польщею» (1884). Науковий періодичний орган «Записки Харьковского Императорского университета» почали друкувати у Харківському університеті в 1874 р. Заснування наукових записок впливали на сферу наукової комунікації.

У той період, коли Харківський і Київський університети завоювали популярність в Україні, у травні 1865 р. відбулося відкриття Новоросійського університету в Одесі. Спочатку були утворені історико-філологічний, фізико-математичний і правничий факультети [3]. Жорстка урядова регламентація стала перешкодою для впровадження українознавчих курсів і студій, в університеті не було кафедри історії України, проте за сприятливих обставин професорському складу вдалось досягти в історичній науці певних результатів. Поряд з іншими гуманітарними курсами розвинулася історія України, правда як частина загальноросійської. Першим завідувачем кафедри російської історії був М. Смирнов, який вважався фахівцем з історії Галичини та литовського періоду. В 1868 р. він здобув ступінь доктора наук за дослідження «Ягайло Яков Владислав и первое соединение Литвы с Польшей». Одним із перших учених Новоросійського університету, котрі досліджували проблеми вітчизняної науки, був О. Маркевич (1847–1903). Учений розпочав (поряд з В. Антоновичем) викладання курсу з історії України, що складався зі щорічних спецкурсів, які тривали протягом 15 років [4]. Очевидно, про глибину розкриття національно-орієнтованої проблематики важко говорити та позиціонування таких курсів сприяло загальному поступу історичних знань. Працював учений і в жанрі історичної біографії [5, с.121]. За підрахунками М. Грушевського, він був автором 13 розвідок і рецензій на сторінках «Записок НТШ» [6, с.10]. О. Маркевич – активний дописувач «Записок одеського товариства історії і старожитностей». Саме він опублікував документ «Список подячого Василя Айтемирова», що давав змогу об’єктивно охарактеризувати російсько-українські відносини кінця XVII ст., період внутрішньої боротьби українського суспільства за І. Мазепи. Цю інформацію лише частково

використав М. Костомаров при написанні дослідження «Мазепа» [7, с.118–123].

Після О. Маркевича кафедру російської історії очолював І. Линниченко (1889–1919). Кілька сотень його наукових праць хронологічно охоплюють період від Київської Русі до XIX–XX ст. Особливу увагу вчений приділяв суспільно-політичному життю середньовічної доби в історії України. Цій тематиці присвячено такі праці: «Вече в Киевской области» (1891), «Отношения Руси и Польши к середине XIV в. Ч. 1. Русь и Польша под конец XII в.» (1894), «Разрывы брака в древней Польше и Юго-Западной Руси» (1890), «Малорусский вопрос и автономия Малороссии» (1917) та ін. Дослідження «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой Руси) XIV и XV в.» (1894) стало першою спробою аналізу трьох станів українського суспільства: шляхетського, селянського, міщанського у контексті змін на початку польського панування [8, с.6-20]. Попри присутність описового методу на шкоду порівняльному, що дедалі утверджувався у науці, рецензенти вказували на широту джерельної бази, загалом позитивно оцінюючи цю наукову роботу. Варто відзначити, що І. Линниченко дотримувався переконання про належність українців, росіян, білорусів до єдиної слов'янської нації та був у науковій опозиції концепціям М. Грушевського [9]. Серед науковців Новоросійського університету слід назвати П. Бруна (1804–1880), котрий ґрунтовно досліджував історію Північного Причорномор'я. В 1879 р. професор видав перший том збірника «Черноморье», відзначений Академією наук премією [10].

Якщо університети у Києві, Харкові, Одесі давали освіту російською мовою, то Львівський університет - польською мовою, Чернівецький - німецькою. У закарпатських школах проводилася політика мадяризації. Та все ж таки у становленні історичних наукових знань брали участь як Львівський, так і Чернівецький університет (1875 р.). Окремого історичного факультету у Чернівцях не було, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни;

історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями [11], ставши найвідомішим істориком Буковини початку ХХ ст. Мислитель оприлюднив дискурси «Історія міста Чернівці» (1908), тритомну «Історію Буковини» (1888–1893), «Рутени на Буковині» (1907–1911). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка «Гуцули» (1894), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців [12, с.25]. Незважаючи на українознавчий характер праць Р. Кайндля, його попередника Ф. Ціглауера та інших, у їхніх дослідженнях простежуємо ідеалізацію політики Австрії.

Отже першими центрами, де розпочалися наукові виклади з історії України були Харківський, Київський, Одеський, Львівський, Чернівецький університети. Новітня концепція окремішності українців з їхньою багатовіковою історією з'явилась уперше в середовищі науковців Харкова та Києва. Історична наука збагатилася творами М. Костомарова, присвяченими українським гетьманам періоду Руїни; свої дослідження історії Лівобережної України видав О. Лазаревський. Численні праці з історії, археології, етнографії написав В. Антонович, зокрема «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700-1768 рр.», «Археологічні знахідки та розкопки в Києві та Київській губернії». Історико-етнографічні дослідження проводив Ф. Вовк, сенсаційні археологічні розкопки в Трипіллі та Зарубинцях здійснив В. Хвойко.

Слід наголосити, що діячі академічної науки водночас були й членами наукових товариств, які перетворилися у потужні осередки розгортання колективних досліджень з різних сфер життєдіяльності українського народу. Проводячи екскурс у недалеке минуле, можна стверджувати, що серед піонерів цієї справи був перший ректор Університету св. Володимира в Києві

М. Максимович. Незважаючи на зволікання офіційної влади, в 1843 р. з метою довести «російськість» Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток було вирішено створити Тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу українознавства загалом [13, с.159–160]. У цьому інтелектуальному середовищі дедалі ширше утверджувалась думка, що факти – конкретні, стабільні, незмінні, об'єктивні – містяться на поверхні першоджерела [14, с.6]. Проте їхню достовірність треба підтвердити науковими методами. Обстоюючи цю думку, М. Максимович висловився за критичний підхід до писемних пам'яток та літератури. Як зауважив І. Крип'якевич, «...до своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами едиція, інтерпретація і критика...» [15, с. 9]. Активну участь у діяльності Комісії як збирач та дослідник актових книг, що відображали правові норми тогочасного суспільства та їхню реалізацію, брав В. Домбровський. Цей напрямок продовжив М. Іванішев – дослідник джерел юридичних норм, автор ґрунтовних праць з історії права в Україні. Саме він опрацював проект створення архіву давніх актів у Києві (1852), який заклав основи архівної справи в Україні. Науковим наставником архіву і головним редактором Комісії впродовж 20 років був В. Антонович. «Архів Юго-Западной России», крім наявності великого масиву матеріалів, сприяв створенню значної кількості важливих монографічних досліджень з історії козацтва, юридичних та економічних відносин, історії церкви та культурного буття. Нагромадження значної кількості матеріалу, зумовило в 1911 р. появу нової форми археографічних публікацій за назвою «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России». Дослідницька діяльність у

Комісії була своєрідною лабораторією для вчених-українознавців, а колективна праця у ній формувала якісно нове покоління дослідників. Заслугою Комісії в галузі українознавства було виокремлення тих документальних джерел, які відображали насамперед українську історію, створювали можливість правової реконструкції українського історичного процесу. Комісія опублікувала багато невідомих українських літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького. М. Костомаров підготував до друку «Літопис Величка» [16, с.74]. Видавнича діяльність Комісії стимулювала археологічні розкопки, сприяла розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки. Таким чином, була започаткована та науково організована широкомасштабна публікація джерельної бази з історії і культури України, що дало поштовх до створення нових українознавчих осередків

До них насамперед належить Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), засноване в Києві у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при УАН. Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічні та історіософські підходи цих науковців визначили характер діяльності історичного товариства, яка базувалася не лише на пошуку та опрацюванні масиву документів про українське буття, а й на їхньому творчому осмисленні.

Популяризації знань з історії України сприяв збірник «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Найважливішим подіям у житті українського народу присвячено окремі томи. Зокрема, в другому томі відображено події прийняття християнства; у шістнадцятому – виокремлено

значення для українства творчості М. Гоголя. Виявом пошани до письменника у 50 річницю з дня його смерті були три випуски «Чтений...», присвячені його творчості. До видання готували також збірки на вшанування пам'яті Нестора Літописця, але вони не були завершені у повному обсязі [17, с.28]. За підрахунками М. Колесника, товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено 1400 наукових доповідей [17, с.30].

Аналіз видань ІТНЛ засвідчує, що українознавчу діяльність здійснювали у таких напрямках: археографія, історія, археологія, філологія, культура [18]. Зазначимо, що увага зосереджувалася на теорії та методиці вивчення і класифікації історичних джерел, дослідженні літописів, актових книг, універсалів, хронографів, життя святих. Так, життя святих уперше використовують як джерело у монографічних дослідженнях другої половини ХІХ ст., зокрема у публікаціях ІТНЛ [19, с.92–94]. З 1890 р. видання у кожному збірнику документального матеріалу у спеціальній рубриці «Матеріали» було одним із принципів товариства. Дописувачі до «Чтений...» паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий для українознавства пласт археографічної й археологічної інформації [20, с.289–344].

Велику увагу товариство приділяло популяризації знань про Україну та українців. В. Антонович, М. Дашкевич, І. Лучицький, А. Степович, Т. Флоринський проводили публічні лекції у вигляді систематичних курсів з українознавства, які започаткував О. Лазаревський у 1895 р., аж до заборони у 1904 р. Члени товариства брали участь у закордонних форумах у Лісабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах. Протоколи засідань свідчать про обговорення результатів цих з'їздів та їхню роль для українства [21, с.187].

Варто виокремити внесок Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, що розпочало діяльність 25 лютого 1873 р., у розвиток історичних знань. Передумовою до його виникнення була поява праці П. Чубинського і його співробітників «Труды этнографическо-

статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел» (1872–1877), які становили VII томів у 9-ти книгах. Незважаючи на російську «оболонку», цей Відділ, як зазначав М. Грушевський, зібрав і згуртував усе, «...що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого» [22, с.33]. Першим його головою став відомий український громадський діяч, меценат національної культури Г. Галаган, а діловим керівником – П. Чубинський. За редагування П. Чубинського вийшло сім томів досліджень народних вірувань, забобонів, приказок, загадок, чарів; народних казок і анекдотів; народного календаря, веснянок, обжинків, колядок; обрядів родин, хрестин, весілля, похоронів; народних пісень; правових аспектів українських звичаїв; відомостей про інші народності, котрі населяли Україну. Відділ упродовж своєї трирічної діяльності видав два томи «Записок...» (1874–1875), розпочавши, як зазначав І. Огієнко, «...велику працю з вивчення життя нашого народу» [23]. Відділ був ініціатором підготовки III Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві в 1874 р. Розуміючи важливість старожитностей для українознавства, М. Левченко звернувся до російського уряду з проханням про підтримку в організації заходів щодо охорони пам'яток давнини від варварського знищення, впорядкуванні правил про їхнє збереження та залученні вчених до цієї справи [24, с.65–67].

Визначальним у діяльності Відділу була поява нових тем наукових студій. Квінтесенцією етнографічно-статистичної експедиції, яку здійснив М. Чубинський, була стаття «Коротка характеристика українців», що підтверджувала самобутність українського народу. Відділ згуртував істориків В. Антоновича, М. Драгоманова, мовознавців К. Михальчука і П. Житецького, статиста і соціолога О. Русова, етнографів М. Лисенка, І. Рудченка та ін. Праці цих учених за величиною і ґрунтовністю досліджень були позитивно оцінені в колах тодішніх європейських науковців [25]. До того ж Відділ залучав до співпраці вчених Галичини і Буковини, що заклало

основи соборності української науки. Про розмах наукової діяльності установи засвідчує той факт, що доволі швидко М. Юзефович дав відповідь у «Киевлянині» і «Московских ведомостях» щодо питань українофільства та неблагонадійності Відділу. Згідно з указом у 1876 р. було заборонено розвиток української науки [26], зокрема «тимчасово» ліквідовано вогнище українознавства.

Вагомий внесок у розвиток історичної науки належить також Одеському товариству історії та старожитностей (ОТІС), заснованому в квітні 1839 р. [27, с.270]. Першим його президентом обрано тодішнього куратора Одеської шкільної округи, письменника Д. Княжевича [28, с.2]. Почесними членами були митрополити, міністри, генерал-губернатори, адмірали і навіть імператор Бразилії. Багато вчених і видатних осіб із Росії, України, закордону брали активну участь у діяльності товариства [29, с.30], збагативши своїми розвідками знання про Південну Україну та Крим. Присутність представників урядових структур в ОТІС спричиняла певну заангажованість наукових досліджень, зумовлюючи виконання справжнього «завдання» – науково довести споконвічну належність південноукраїнських земель і Криму Російській імперії, обґрунтувати правомірність ліквідації Запорізької Січі та козацьких вольностей.

Ще на урочистому засіданні товариства, що відбулося 4 лютого 1840 р, виступами Д. Княжевича «О способах к достижению цели, предложенной уставом Общества» та М. Надеждіна «О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории и древностям русским» було конкретизовано його методологічні та методичні завдання [30, с.5-16]. Важливо, що М. Надеждін, будучи противником норманської теорії і маючи певні імперські амбіції, вказував проте на концептуальні питання щодо походження Давньоруської держави, історичного розвитку руського народу. Основні віхи руської історії, попри утворення держави, він вбачав у галицькому періоді, литовсько-руській державності, козацькій добі [31, с.40-58]. Зауважимо, що В. Юргевич

у «Кратком очерке деятельности Императорского Одесского Общества истории и древностей» (1886) визначив мету товариства – поширення історичних і археологічних даних про Південну Україну. Головними завданнями науковець вважав такі: збирати, описувати, зберігати старожитності Південної України або пов'язаних з нею територій; відшукувати, вивчати і пояснювати документи; критично аналізувати дослідження стародавніх учених; вивчати іноземні історичні джерела та оцінювати їх; здійснювати видавничу діяльність за результатами праці [32, с. 52–58]. Способами реалізації цих завдань були, як правило, спорадичні експедиції, археологічні розкопки силами місцевих науковців.

Головним репрезентантом українознавчого матеріалу був друкований орган товариства, що почав виходити в 1844 р. за назвою «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей». У кожному із збірників було згруповано матеріали за відділами: перший «Исследования и рассуждения» містив філологічні, історичні, статистичні, географічні дискурси; другий – збірки матеріалів про: речові пам'ятки – написи, монети, статуї, могильники тощо; офіційні і неофіційні документи; пам'ятки усної народної творчості; а також бібліографічний бюлетень видань; третій відділ охоплював питання хронології, містив персоналії, протоколи засідань, кореспонденцію товариства [33, с. 194–201]. «Записки...» сприяли комплексному вивченню Півдня України та Криму, збагачуючи документальний матеріал про складний і динамічний процес формування українського етносу, його відносини з зовнішнім світом. Загалом товариство розширило обсяг українознавчих досліджень, оприлюднивши археографічний матеріал про Південну Україну та зберігши для національної науки цінну інформацію про життя українців Степу; об'єднало науковців Москви, Петербурга, Києва, Львова, Одеси. Хоч авторські версії членів товариства окремих проблем українського буття не витримали перевірки часом, проте безцінними є нововідкриті архівні, археографічні документи, переклади джерел з німецької, латинської, турецької мов. Наукові

дослідження, пов'язані з прийняттям християнства, козацькою добою, сприяли постулюванню української науки як єдиної в усіх її етнографічних межах.

Якщо Одеське товариство зосереджувало увагу переважно на проблемах Півдня України та Криму, то Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, мало за мету розвивати та популяризувати історичні, етнографічні, філологічні та інші знання як про Слобожанщину, Лівобережжя, так і всю Україну загалом. У товаристві працювали такі визначні науковці, як М. Сумцов, О. Потебня, Д. Багалій, П. Єфименко, О. Єфименко, В. Добротворський, А. Стоянов, Л. Деленг, О. Павловський, А. Лебедев, П. Лук'янова, В. Спаський, С. Любецький, І. Мало, М. Лідна, М. Халанський, О. Кірпічников, Д. Яворницький та ін. [34; 35]. У різні періоди кількість членів досягала 300 осіб. Звіти про діяльність товариства, протоколи засідань, основні напрямки організаційної роботи відображають його наукове спрямування. Активною щодо цих питань була діяльність П. Єфименка, М. Сумцова, Д. Багалія, О. Єфименка [36]. Матеріали засідань друкували у «Київській старовині», «Харківському календарі», «Харківських відомостях», «Російському філологічному віснику», а з 1886 р. основним періодичним органом товариства став «Сборник харьковского историко-филологического общества». На фаховий рівень збірника позитивно вплинуло редагування з 1887 р. О. Єфименко (1848–1918). Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932), відомий учень В. Антоновича, українознавець, автор численних публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії, який більшу частину наукового життя присвятив дослідженню історії Слобідської України. Наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках XIX ст., написавши дослідження про Сіверщину («История Северской земли до половины XIV в.»), а також праці «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», «Колонизация Новороссийского края и

его первые шаги по пути культуры», «Магдебургское право в Левобережной Малороссии», «Украинская старина», «Займанщина на Левобережной Украине» тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Новизною історичних студій Д. Багалія було детальне вивчення колонізаційних процесів, їхніх форм (урядова, народна) та шляхів упровадження. У дослідженні «Займанщина на Левобережной Украине» відображено проблеми колонізації Лівобережної частини України, подано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Д. Багалій не погоджувався із думкою І. Луцицького про ідентичність функцій української громади та великоросійської общини [37, с. 29]. У статті «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» проаналізовано шляхи реального та фактичного становлення магдебурзького права в Лівобережній Україні. Ця тема була не дослідженою, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. За задумом Д. Багалія, невелика публікація мала започаткувати монографічне студіювання, котре дало б змогу висвітлити процес становлення німецького права в період польського та московського володінь, урахувуючи конкретні історичні умови української території. Так, досліджуючи українське буття, науковець поступово здійснював перехід від офіційної російської історіографії до визнання окремішності та самобутності українського народу. Варто вказати на прихильність ученого до позитивізму, при цьому він не заперечував значення соціологічного та психологічного підходів при аналізі явищ, акцентуючи увагу на важливій ролі економічних умов у житті людства. Закономірно, що з іменем Д. Багалія пов'язують заснування соціально-економічного напрямку в історичній науці.

Особливістю всіх дискурсів є уважне вивчення першоджерел, архівного матеріалу, записок сучасників і очевидців подій, фольклорних пам'яток, вміння розмежовувати історичні джерела і компіляції. Саме на цьому підході базується діяльність науковця. Це підтверджує рецензія Д. Багалія «Новый историк старой Малороссии» на публікацію

О. Лазаревського «Описание старой Малороссии». Проаналізувавши науковий апарат «Описания...», учений звернув увагу на недостатню документальну базу дослідження, пріоритетність лише офіційної інформації, відсутність використання мемуарної літератури, епістолярію української старшини, що дало б змогу достовірніше охарактеризувати життя українського дворянства в період XVII–XVIII ст.

Грунтовне вивчення археографічного матеріалу Слобідської України дало змогу Д. Багалію опублікувати історію міста Харкова та Харківського університету. Перший том було оприлюднено в 1905 р., а другий – у 1912 р. Дослідження містило інформацію про топографію, етнографію, історію процесу колонізації краю та міського самоврядування, дані про промисловість, сільське господарство, торгівлю, побут, звичаї. Важливе місце в ньому відведено розвитку освіти, театру, літератури, становленню журналістики. Науковець уперше написав синтетичну історію міста на основі детального відстеження історичних подій за 250 років, подавши в додатках іменний перелік мешканців за результатами перепису, здійсненого в 1655 та 1732 рр. Історію Харківського університету – першого вищого закладу освіти Східної України – Д. Багалій підготував у співавторстві з Д. Міллером, який був його учнем. Учені репрезентували найвизначніші моменти студентського, професорсько-викладацького життя. Крім цього, окремі рубрики були присвячені з'ясуванню ролі університету в розвитку освіти в Україні, його впливу на громадськість. Перший випуск першого тому побачив світ у 1894 р. і отримав позитивні відгуки, оскільки ілюстрував «...вельми цікаву подію ... взагалі інтересної епохи» [38, с.37].

Історико-філологічне товариство продовжило традиції археології та етнографії, розпочаті в цьому краї В. Каразіним, І. Рижським, М. Морозовим, знаменитим лінгвістом та етнографом О. Потебнею. Поштовхом до активної діяльності у цьому напрямку була підготовка до роботи XII Археологічного з'їзду, створення місцевого відділу Попереднього комітету з організації з'їзду, який очолив Д. Багалій, установлення контактів із тисячею

кореспондентів, у тому числі комітетами, комісіями інших міст, проведення екскурсій, розкопок з метою дослідження речових і писемних пам'яток періоду первіснообщинного ладу. З'їзд відбувся 15–27 серпня 1902 р. у Харківському університеті, ставши «...найвизначнішим явищем в історично-філологічній науці» [39, с.3]. На ньому прозвучала велика кількість доповідей з історії, археології та етнографії краю. Набутки вчених було заманіфестовано у каталогах виставок, окремому XIII томі «Сборника...», а також у двох випусках «Южнорусского орнамента», які підготувала Литвинова [39, с.99–103].

Поряд із Харківським, Київським історико-філологічними товариствами до наукових досліджень долучилося Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, організоване в 1889 р. З початку створення під керівництвом Ф. Успенського це товариство розгорнуло наукову і видавничу діяльність, в якій взяли активну участь літературознавець О. Кірпічников, славіст О. Кочубинський, історик О. Маркевич [40, с.317–319]. Головним періодичним органом товариства були «Летописи», у 25 томах яких було висвітлено проблеми стародавньої, середньовічної історії та філології, археології, етнографії, що давало змогу визначити місце українства у слов'янському світі. Наприкінці XIX ст. товариство розпочало комплексне дослідження українства, на його засіданнях аналізували проблемні аспекти історичних, етнографічних, археологічних сфер буття українського народу. Найбільшу популярність з історії Новоросійського краю мали виступи О. Маркевича та І. Линниченка [41, с.25].

У другій половині XIX ст. розширюється географія історичних досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою наукові студії поширились на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця

малоруських архівів та внутрішньої історії України [42]. Першим його фундаментальним дослідженням на основі знайдених документів була монографія «Малороссийские посполитые крестьяне. 1648–1788» (1866), а також «Обозрение Румянцевской описи Малороссии». Всього було опрацьовано 142 томи цього опису. Дослідження про внутрішню історію Гетьманщини, історію землеволодіння, заселення Лівобережної України, історію родів учений окреслював у дискурсах «Из истории сел и селян левобережной Малороссии» (1891), «Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в.» (1896), «Павел Полуботок» (1880), «Заметки о Мазепе» (1898) та ін. Більшість розвідок О. Лазаревського присвячена Гетьманщині. М. Грушевський наголошував на унікальній обізнаності мислителя з цією епохою, звертаючи особливу увагу на трагічний період в її історії – занепаді козацько-гетьманської держави, втраті державницької демократії. Винуватцем цього була козацька старшина, що не витримала випробування владою, стала причиною закріпачення вільного українського населення, перетворившись у нову привілейовану верству [43, с.37]. Велику цінність має тритомник праць О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии» (1882–1902), який містить унікальні історико-статистичні дані про Лівобережну Україну, що збагачували документальну базу українознавства. Хоча багато праць науковця мали описовий характер і були дещо однобічними, але вони дали поштовх для майбутніх студій як безцінні історичні джерела. Цей «твердокам'яний документаліст», як зазначав М. Грушевський, став зачинателем напрямку лівобережної історіографії [43, II].

Так, діяльність вищезгаданих наукових товариств, а також тих, що діяли в інших містах, налагодження творчих контактів між їхніми членами сприяли зближенню поглядів учених Наддніпрянської та Західної України, Півдня та Слобожанщини щодо українського історичного процесу, перспектив українського руху. У цьому аспекті показовою була діяльність уродженця Тернопільщини, вченого-історика О. Барвінського, який з 1886 р.

після консультацій з В. Антоновичем розпочав видання «Руської історичної бібліотеки» в 24 томах, що містила послідовний виклад української історії від найдавнішого періоду і охоплювала всі етнічні території України. Історичним дослідженням певною мірою сприяло Історичне товариство у Львові, засноване польським істориком К. Ліске у 1888 р. На сторінках друкованого органу «Історичний щоквартальник» («Kwartalnik historyczny»), що почав виходити з 1897 р., публікували розвідки українські та польські історики, подавалися документальні матеріали. Окремі дискурси давали змогу висвітлити історію Галичини і Волині. Зокрема, це дослідження О. Яблоновського «Колонізація України за останніх Ягеллонів». Розкриваючи дещо тенденційно означену проблему автор взяв за основу публікації М. Владимирського-Буданова [44, V–VI]. Цікавими для історії Галичини були записки графа Пергена австрійському цісареві про стан краю наприкінці XVIII ст. [44]. За редакцією К. Ліске опубліковано фундаментальне видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (1870–1891). Документи дослідження стосуються переважно історії Західної України середньовічного періоду. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, ностальгічні настрої повернення Польщі в її «історичних» кордонах, польські історики здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної та Західної України. Як засвідчують публікації рубрик «Бібліографія» та «Наукова хроніка» у «Записках НТШ», розвідки, здебільшого джерельні матеріали були предметом найпильнішої уваги членів НТШ, оскільки рецензійний відділ належним чином інформував про «...рух історіографічний у межах давньої Польщі» [45].

Таким чином, становлення наукової історії України відбувалося передусім завдяки дослідженням університетських центрів, де вивчали етногенез українства, обґрунтовуючи самобутність українського народу. Заслугою перших університетів була організація експедицій, музеїв, бібліотек. Наукові підходи у пошуку, опрацюванні та публікації джерел, оволодіння новими способами і методами пізнання характеризували

діяльність перших наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно науковці університетів. Цікаво, що у статті М. Грушевського, присвяченій 100-річчю «Енеїди» І. Котляревського (1893), у контексті порад щодо збору матеріалів, які відображали би побут того періоду, пропозиції опублікувати науковий життєпис І. Котляревського і нове ілюстроване видання його творів, М. Грушевський наголошував, що «...ту справу має виконати не один чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. *Істориків України взагалі й близьке Гетьманщини (підкр. авт. – О. Г.), істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони таки со піунста змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би, мабуть, при охоті матеріальні засоби для видання» [46, с11].*

Звісно, за умов імперської Росії науковий доробок у галузі історії України не давав змоги інституціоналізувати її як навчальну дисципліну в університетах, що сприяло б концептуальному вдосконаленню, розвитку теоретико-методологічних засад. С. Єфремов, звертаючи увагу на потребу в українознавстві, наголошував, що «...університети в Україні просто гребували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії» [47, с.4]. Українознавчий зміст лекцій О. Потебні, М. Халанського, М. Грушевського, Д. Багалія, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, В. Іконникова, М. Сумцова, В. Перетца та інших був винятком із загальноросійського правила. Наголосимо, що В. Антонович протягом 1895–1896 рр. приватно читав лекції на козацьку тематику українською мовою, бо в Київському університеті дозволено лише російською мовою викладати свої погляди.

Лише в Галичині з 1894 р. завдяки зусиллям М. Грушевського викладали окремий курс української історії загальнослов'янського спрямування, а в системі НТШ було організовано підготовку кадрів науковців. У листі до І. Линниченка М. Грушевський зауважував, що він

працював зі студентами 5 годин на тиждень: у зимовому семестрі 1894 р. читав «Історію Руси» – 3 год., «Джерела руської історії стародавнього періоду» – 2 год., у літньому – «Історію Руси» – 4 год., «Великий Новгород» – 1 год. [48, с.542]. Об'єкт дослідження історії України він визначив у «Вступному викладі з давньої історії Руси», виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Народ «...з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії», – вважав науковець, а головною метою науки, на його думку, є пізнання його економічного, культурного та духовного стану, природи, його бажань й ідеалів [49, с.149].

Після реорганізації (1892) Наукове товариство імені Шевченка виконувало функції академії наук. Саме «з рамени історичної секції товариства» опубліковано книгу з історії українського народу [50, с.44], сучасники, зокрема В. Герасимчук, назвали її, «Історію України-Руси» М.Грушевського, найважливішим, найвеличнішим «твором-монументом» ученого [51, с. 8]. Ця розвідка мала всеслов'янське значення. На думку польського науковця О. Брікнера, «...се є прекрасний, багатий змістом твір, на який можна опертися, твір, подібно якому довго не може виставити не то, що жодна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою» [51, с. 8–9].

Поява перших томів «Історії України-Руси» сприяла підвищенню авторитету не тільки М. Грушевського, а й усього НТШ, яке було його репрезентантом. Так, автор у 1908 р. у статті «На українські теми» зазначав, що «...представленне і освітленне нашої історичної минувшини... має величезний вплив на суспільно-політичне і національне виховання нашої публіки» [52, с.126]. В. Герасимчук оцінював наукову працю М. Грушевського як найсильнішу зброю, що не тільки впливає на культурну свідомість народу, а й є дороговказом у життя, витворює почуття спільності інтересів на всіх просторах України [51, с.9]. Саме використання великої кількості історичних джерел, матеріалів археології, лінгвістики, соціології,

фольклору дали змогу створити унікальну концепцію історичного розвитку українського народу, що стала фундаментальною для історичної науки. В. Дорошенко і С. Томашівський наголошували, що «Історія...» – це перший науковий огляд нашої бувальщини» [53]. М. Кордуба, вказуючи на новизну «Історії України-Руси», зазначав, що вперше проаналізовано «...спосіб життя та долю української шляхти, міщанства, селянства в XIV–XVII ст.; порушено проблеми чорноморської торгівлі в XIV–XV ст.; увага приділена і питанням української артистичної творчості, чого не було зроблено раніше. А питання генези і розвитку козаччини, що порушувалися ще раніше його попередниками, поставлено на широку джерельну базу і дано нове трактування...» [54, с.319].

Поділяючи думку відомих істориків, слід зазначити, що 10-томна «Історія України-Руси» – це міцна база для української історичної науки, «візитна картка» НТШ. Ця праця документально засвідчила історичне право українства на існування. Як зазначав В. Герасимчук, «...М. Грушевський роз'яснив наше національне «я», вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевності щодо походження і своєю історією дав нашій нації удодівнене право на належне їй ім'я та на самостійне горожанство в світі» [51, с.2].

Досконалим є твір і в суто науковому плані. Порівняно з працями попередніх поколінь істориків, «Історія України-Руси» вирізняється об'єктивністю подання історичного процесу, логічністю висновків, що ґрунтувалися на скрупульозному і критичному опрацюванні історичного матеріалу із зазначенням його походження. М. Грушевський гідно продовжив наукову роботу свого вчителя В. Антоновича. Так, саме В. Антонович згуртував плеяду істориків, що збирали, сортували і видавали матеріали за певними епохами і осмислювали періоди розвитку українських суспільних верств і побуту українського народу. Він підготував ґрунт для написання наукової історії України.

Відзначимо, що під керівництвом М.Грушевського плідно працювала історико-філософська секція, була сформована наукова школа у Львові.

Дослідження членів секції – С. Томашівського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кревецького, О. Терлецького, К. Левицького, П. Іванова, М. Шухевича, Б. Бачинського, С. Рудницького, Є. Барвінського, І. Франка, В. Липинського, В. Барвінського, О. Целевича, М. Возняка, І. Левицького, М. Зубрицького, К. Студинського, З. Кузелі – збагачували скарбницю українознавства, в якій Україна постає як єдине ціле в усіх гранях історичного буття, починаючи з періоду палеоліту. Слід виокремити такі розвідки цього часу, як «Студії над державою Б. Хмельницького» та «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину» С. Томашівського, дослідження постатей І. Виговського та Ю. Хмельницького, яке здійснював В. Герасимчук, П. Дорошенка – О. Целевич; а також політичних подій останнього періоду існування Галицько-Волинської держави – О. Терлецький. Історії Литовського князівства присвятив кілька статей Б. Бачинський; період Гетьманщини за часів І. Мазепи студіював С. Томашівський; І. Джиджора вивчав період Гетьманщини після І. Мазепи; опришківський рух досліджували О. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк; гайдамаччину – І. Шпитковський, С. Грищенко, А. Крижанівський, О. Маркевич, В. Щурат, І. Франко; культурне і релігійне життя Галичини кін. XVIII і поч. XIX ст. опрацювали І. Франко, М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кревецький, І. Левицький, І. Свенціцький; львівські події 1846–1900 рр. досліджували Ю. Левицький, І. Кревецький, І. Франко, а культурне життя – М. Возняк [53, с. 42–60]. У галузі археології опубліковано праці Ф. Вовка, М. Грушевського, Я. Пастернака, Ю. Полянського, І. Раковського, Д. Цинкаловського, Л. Чикаленка. Більшість українознавчих праць публікували у «Записках НТШ». Власне, М. Грушевський, будучи редактором цього часопису, перетворив його на популярний і авторитетний періодичний орган українознавчих студій.

Слід наголосити, що товариство по-новому зрозуміло роль публікування і популяризації монографічних розвідок для українознавчої науки і суспільства загалом. Так, у 1894 р. Історично-філософська секція

НТШ продовжила видання «Руської історичної бібліотеки», яку започаткував у 1883 р. О. Барвінський. Основне завдання цієї серії М. Грушевський вбачав у поданні «...в приступній формі в рідній мові головніші розправи про українсько-руську історію» [55, с.8]. У цьому виданні друкували переклади історичних монографій В. Антоновича (гайдамаки і козацтво), М. Костомарова (про І. Мазепу), О. Єфименко (про рухи на Лівобережній Україні в XVIII ст.), Ю. Целевича (про галицьких опришків), Я. Шульгина (Коліївщина) та інших науковців з бібліографічними відомостями, «Кобзар» Т. Шевченка тощо [56, арк. 10]. Власне, у сукупності у такий спосіб презентовано курс історії України, який систематизовано й удосконалено М. Грушевським.

Як зазначалося, професор Львівського університету змушений був семінарські заняття з студентами переносити на засідання секції НТШ. З огляду на це неодноразово порушувалося питання щодо створення окремого українського університету. Фундаментом реалізації цієї ідеї була організація всеукраїнських літніх курсів з питань українознавства. У 1903 р. з ініціативи історико-філософської секції НТШ створено публічний курс з археології для галичан. У 1904 р. М. Грушевський організував наукові курси для слухачів підросійської України й Галичини. Програма курсів охоплювала такі дисципліни: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія України у контексті Західної Європи, мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Її основна мета – «...дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутейших вищих шкіл, дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності» [57, с.102–113]. Велику увагу приділяло НТШ розвитку української освіти. Принципова й послідовна позиція товариства дала змогу відкрити українські гімназії і

школи, частково українізувати Львівський університет, запровадити українознавство в систему освіти загалом.

Зі зміною політичної ситуації на початку ХХ ст. чітко окреслювалося завдання запровадження українознавчих дисциплін як навчальних у Харківському, Київському, Одеському університетах.повідні записки М. Сумцова «Історія і етнографія Малоросії як предмети викладання у Харківському університеті» та В. Перетца «До питання про заснування українських кафедр в університеті» [58], матеріали з фонду Д. Дорошенка в ІР НБУ та інші документи відображають вплив громадськості України на відновлення українознавчих дисциплін у навчальних закладах. Незважаючи на невирішені проблеми: відсутність методів, прийомів, програмних і навчальних посібників, ці документи сприяли становленню гуманітаристики у вищих навчальних закладах країни. Так, потенційними майбутніми викладачами були: університетська молодь; науковці Галичини, які, як зазначав В. Перетц, робили честь будь-якому університету своїм авторитетом та європейською славою [59, с.44].

Отже, значним досягненням ХІХ - початку ХХ ст. став вихід на авансцену наукового простору української історії як окремої, самостійної науки, представленої М. Грушевським. Активно розвивались українське джерелознавство (В. Антонович), регіональна історія: історія Слободянщини (Д. Багалій) та історія її міст (М. Петров), історія запорізького козацтва (Д. Яворницький), та ін. Цей процес відбувався у контексті розвитку освіти, науки і культури у тісному взаємозв'язку з провідними тенденціями європейської наукової думки шляхом формування синтезу знань про Україну та українство. Науковці стали ініціаторами відродження нації, сприяючи утвердженню її ідентичності та збереженню українства на геополітичній карті Європи. Провідні вчені були і двигунами громадянської, політичної свідомості, визначали спрямування політичних рішень, виконуючи завдання з підготовки державотворчої діяльності українства. Домінуючу роль у зародженні історії України відіграли вчені Львівського, Харківського,

Київського, Одеського, Чернівецького університетів, наукових товариств. Діапазон українознавчих досліджень перебував у прямій залежності від тогочасних політичних обставин і визначав спрямування студій відповідно до наявності наукових авторитетів, започатковуючи новий науковий етап досліджень українського буття. Фаза описовості залишилася у минулому. Дослідження вирізнялися ознаками комплексного характеру, базуючись на історичних, етнографічних, фольклорних, правових та інших джерелах. Новітню наукову концепцію окремішності українців утверджено в середовищі вчених Львова, Києва, Харкова та інших міст під впливом ідей Т. Шевченка. Науковими дослідженнями, педагогічною і громадською діяльністю М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський сприяли обґрунтуванню самотності історії українського народу, її тяглості. Характерною рисою становлення української історичної науки стала просвітницька діяльність інтелігенції, розширення кола видань, популяризація знань шляхом публічних лекцій. Постання наукових записок впливали на сферу виробничої та наукової комунікації. Насамперед тому, що вони сприяли розвитку прогресу в науковій сфері; передавали повідомлення про нові здобутки історичної науки; були ареною визнання наукових результатів університетських вчених; сприяли взаємному стимулюванню творчої активності.

Новим явищем було створення перших осередків поширення українознавчої інформації через організацію музеїв і бібліотек. Велику роль у створенні документальної бази історії відіграли Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів, Київський архів давніх актів, Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Одеське товариство історії та старожитностей, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Одеському університетах, у Чернігові та інших містах. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького утверджувалася наукова школа істориків-документалістів. Розширювалася база документальних джерел, поряд із

фольклорно-етнографічним матеріалом використовували літописи, актові документи, пам'ятки літератури. Члени товариств застосовували нові підходи до відбору, систематизації, з'ясування походження історичного джерела, встановлення достовірності змісту. Новий рівень наукових студій започаткувало Наукове товариство імені Шевченка, яке можна вважати першою українознавчою організацією академічного типу. Наукова діяльність М. Грушевського, його провідна роль у Науковому товаристві імені Шевченка, викладацька робота у Львівському університеті стали переломним рубежем у розвитку історії України. Творчо збагачуючи досвід попередників, учений поставив на наукову основу синтез знань про Україну. Важливе значення мала схема і нова концепція українського історичного буття, на підставі якої оприлюднено багатотомну «Історію України-Руси», що довела неперервність, тяглість історії українського народу від найдавнішого до новітнього періоду. Книга українського буття, побудована на історіософії позитивізму і народництва, відповідала національним потребам українського народу, була адекватною стандартам європейської науки. Опрацьована М. Грушевським схема – це основа українознавчих досліджень, у тому числі багатотомної «Історії української літератури», що об'єднала нову генерацію дослідників. Творча лабораторія вченого стала повчальним прикладом методології та методики українознавчого дослідження, зразком критичного аналізу документального матеріалу, фільтрування його інформації з метою визначення домінантних процесів у житті українського народу.

Список використаних джерел

1. Франко І. Поза межами можливого / Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 435- 446.
2. Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – 360 с.
3. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Укр. Вільний Ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенка – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

4. Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі ХІХ–ХХ ст. // Четвертий конгрес україністів: Доп. та повідом. Історія. – Одеса – Львів – Київ: Обереги, 2000. – Ч. 2: ХХ ст. – С. 158–159.
5. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135.
6. Грушевський М. Пам'яті О. Маркевича // Записки НТШ. – 1908. – Т. 55. – С. 1–46.
7. Маркевич О. Список с статейного списка подьячего Василя Айтемирова // ЗООИД. – Одеса, 1895. – Т. ХVІІІ. – С. 118–123.
8. Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси ХІV и ХV в., исследования. – М., 1894. – 246 с.
9. Боднарчук Т., Усенко Б. Линниченко Іван Андрійович // Юридична енциклопедія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемчушенко (ред.) – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 475–476.
10. Брун Ф. // Русский биографический словарь: У 20 т. / Сост. П. Калинин, И. Корнеева. – М., 1998. – Т. 3. – С. 251.
11. Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської // Записки НТШ. – 1896. – Т. 11. – С. 1–10.
12. Чернівецький університет. Нарис / Ред. кол.: В. К. Боролюк (відп. ред.) та ін. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. – 192 с.
13. Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в І-ій половині ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. І. – С. 159–167.
14. Пронштейн А., Данилевский И. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособ. для вузов по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1986. – 207 с.
15. Крип'якевич І. Українська історіографія ХVІ–ХVІІІ в. – Львів: Наклад Філософічної громади, 1923. – 150 с.
16. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 71–76.
17. Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28 – 37.
18. 18. Историческое общество Нестора-летописца в 1899 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 3–14.; Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження // Наукові доповіді Другої всеукраїнської науково-практичної конференції до 115-річчя від дня народження І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський – К., 1997 – 234 с.

19. Гуров С. О житиях святых как историческом источнике // История мысли. Историография. – М., 2002.
20. Наріжний С. Историчне Товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 29–44.
21. Гомотюк О. Українознавчі дослідження І. Франка // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 211–217.
22. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
23. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Передм. М. І. Жулинського. – К.: Довіра, 1992. – 140 с.
24. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874–1899 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65–67.
25. Кравців Б. Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2073.
26. Тимчик Н. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873 – 1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 40. – С. 75–78.
27. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Укр. Вільний Ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенко – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
28. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. – Прага: Вид. укр. іст.-філол. т-ва в Празі, 1941. – 22 с.
29. Непомнящий А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в ХІХ – начале ХХ века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.
30. Андрусак Т. Чубинський Павло Платонович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза. – С. 1064–1065
31. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей (4.02. 1840 г.). – Одесса, 1840. – 60 с.
32. Юргевич В. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 52–58.
33. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства (90-ті рр. ХІХ ст. – перша третина ХХ ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
34. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 4. Журнал засідання Історико-філологічного общества 19 сентября 1879 г. – 2 арк.
35. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 16. Росписи членов Історико-філологічного общества о получении повесток на заседание общества. 1884. – 26 арк.

36. Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 6. Журнал засідання Історико-філологічного общества. 24 сентября 1880 г. – 2 арк.; Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 9. Журнал засідання Історико-філологічного общества. 1 декабря 1882 г. – 2 арк.; Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 14. Журнал засідання Історико-філологічного общества; Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 71. Протокол засідання педагогического отдела Історико-філологічного общества 13 декабря 1896 г. – 2 арк.; Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1876–1920. – Оп. 1. – Спр. 74. Протокол засідання Історико-філологічного общества 13 февраля 1897 г. – 1 арк.
37. Барвинский В. Труды Д. И. Багалия по истории Малороссии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т. XX.
38. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – 150 с.
39. Маркевич О. Замітки. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 р. // Записки НТШ. – 1908. – Т. 53. – С. 3–18.; Багалій Д. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Худ., упоряд., іл. В. О. Ріяка. – Харків: Основа, 1991. – 255 с.
40. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / Відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко; Ред. колегія: проф. Н. І. Бутакевич та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
41. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135.
42. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 264–266.
43. Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 3–17.
44. Ludwik Finkel. Memoryal Antoniego hr. Pezgena pierwszego gubernatora Galicyi o stanie kraju // Kwartalnik hystoriczny. – 1900. – Т. 1. – S. 24–43.
45. 45. 1053. Kwartalnik hystoriczny / Pod red. O. Balzera. – 1893. – Rocz. VII. – S. V–VI.
46. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1934). – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 383 с.
47. Єфремов С. Українознавство. – К., 1920. – 120 с.
48. Лист М. С. Грушевського до І. А. Линниченка від 31. XII. 1894 // Листування І. А. Линниченка та М. С. Грушевського / Упоряд. В. Хмарський // Український історик. – Рік XXXIX. – Число 1–4. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж, 2002. – 576 с.
49. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. /

Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 135–149.

50. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
51. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1–26.
52. Грушевський М. На українські теми. Ще раз про культуру і політику // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. ХІІІ. – Р. ХІ. – Кн. Х. – С. 121–134.
53. Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Львів: Накл. Т-ва, 1913. – 88 с.
54. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357.
55. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – 1896. – Т. Х. – Кн. 2. – С. 1–10.
56. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 23. Звіт про діяльність, складений М. Грушевським. 1897 р. – 29 арк.
57. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 246–256.
58. Сумцов Н. История и этнография Малороссии как предметы преподавания в Харьковском университете // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 37–44.
59. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университетах // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 45–49.